

Transformacions agràries i indústria rural. Qüestions obertes

Jaume Torras Elías*

Universitat Pompeu Fabra

En algunes comarques de Catalunya, l'extensió per àrees rurals de l'activitat tèxtil orientada a satisfer la demanda de mercats externs a la comarca va adquirir dimensions suficients per convertir-la en un tret característic de l'economia regional en el segle XVIII. Això és particularment visible en el cas de la fabricació de roba de llana, l'única a la qual em refereixo en aquest article que, d'altra banda, recull dades i arguments que he presentat en publicacions anteriors.¹ Les consideracions que segueixen se centren en dues característiques del procés de ruralització: 1) que a les comarques on s'observa l'esmentada extensió, aquesta indústria donava ocupació estacional o a temps parcial a moltes famílies pageses i esdevenia un component bàsic de l'economia rural; 2) que l'extensió i intensificació d'aquesta forma d'organització de la indústria es donava només en algunes comarques i això de manera selectiva. La consideració d'aquestes dues característiques, i de les explicacions que se n'ha donat, planteja qüestions interessants perquè admeten encara diferents respostes.

Pel que fa a la primera, "component bàsic" vol dir, senzillament, que hi passava allò que sobre la Plana de Vic escrivia en 1787 un observador ben informat, Francisco de Zamora, personatge familiar per als lectors de Pierre Vilar. En opinió de l'inquisitiu alcalde del crim de l'Audiència, la densitat de població era allà inesperadament alta perquè

*en las villas y lugares, casi todas son gentes de oficio; y los demás, empleados en las fábricas de pelaires. Y éstas [sic], además de esto, también se emplean en la agricultura (...) yendo corrientes las fábricas de pelaires, todos viven acomodados. Pero si no andan bien las fábricas, especialmente las de pelaires, todo son trabajos.*²

* Institut Universitari d'Història "Jaume Vicens Vives", Carrer Ramon Trias Fargas, 25-27, 08005 Barcelona, jaume.torras@upf.edu

1. Torras 1981; 1984; 1998; 1999.

2. Zamora (1973: 62-63).

Quan parla de la combinació de treball agrícola i ocupació industrial, Zamora es refereix a la fabricació de roba de llana, les “fábricas de pelaires”, aleshores encara la primera producció industrial de Catalunya per l'ocupació que creava. El mot “fábrica” no té en aquest text, ni solia tenir en aquella època, el sentit que li dóna ara el diccionari d’“establiment on es fabrica alguna cosa”, sinó que al·ludeix a l'activitat de transformació, en aquest cas el conjunt de feines que convertien un munt de llana en teixits i que eren coordinades pels paraires. Es deia que en un poble hi havia “fábricas” de teixits, de cuir o de terrissa, etc., quan allà hi havia menestrals d'aquests oficis, sobretot si eren en nombre apreciable. El mot no s'aplicava a les feines de pagès, ni a les activitats de serveis.

La segona de les característiques esmentades més amunt és la localització de les indústries a què m'estic referint. Planteja qüestions d'interès, perquè el paisatge social que Zamora descobria aquell estiu de 1787 des del castell de Sabassona no el podia trobar per tot arreu. La major part de la roba de llana que es comercialitzava lluny del productor, és a dir, la que podia donar lloc a concentracions com la que evoca el seu text, es fabricava en efecte dins d'una faixa de territori que s'estén, a grans trets, des de Camprodon i Olot cap a la Plana de Vic i el Lluçanès, parts del Berguedà i el Bages, el Moianès, part del Vallès i que per la rodalia de Montserrat s'estira fins a Igualada. No és que en tot aquest territori l'activitat tèxtil fos determinant per a l'economia local, sinó que dins de la faixa en qüestió es troben les àrees en les quals sí que ho era.

Moltes d'aquestes àrees se situen en la Catalunya dels altiplans, un dels tres tipus d'economia rural amb què Pierre Vilar va voler sintetitzar “les diferenciacions profundes entre les comarques catalanes, respecte als tipus vells i nous de vida pagesa”³ en el segle XVIII. Per Catalunya dels altiplans s'ha d'entendre, en el context de l'obrer de Vilar, un determinat complex econòmic i social i no una descripció geomorfològica. Ara, per il·lustrar-lo, Vilar va triar l'exemple de Moià, tal com el retrata una resposta al qüestionari que Francisco de Zamora demanava que emplenessin autoritats i personalitats locals del Principat. De la resposta, Vilar en subratllava paràgrafs referents a l'agricultura sobretot. La mateixa font també insisteix en la importància de la “unión de Labranza y Fábrica” derivada de l'activitat dels paraires de la vila, que tenia efectes benèfics per a les economies domèstiques del Moianès i més enllà.⁴

Els termes de la descripció són equivalents als de Zamora en el diari de viatges quan passava per la Plana de Vic. Uns termes que, en canvi, no es troben en la seva descripció d'altres contrades ni en respostes als seus qüestionaris procedents de pobles dels altres dos tipus d'economia rural esbossats per Vilar, és a dir, el domini de l'agricultura intensiva i comercial i la muntanya pobre. I d'altra banda, els reculls d'informació quantitativa sobre la fabricació de roba de llana a Catalunya en la segona meitat del segle XVIII no revelen concentracions significatives d'aquesta activitat fora de la faixa de territori esmentada.⁵

3. Vilar (1966: 633)

4. Citat per Torras (1981:16).

5. Es tracta de: 1) les informacions aplegades en 1760 en relació amb l'expedient per a l'abolició del dret de bolla, a Arxiu Històric de la Biblioteca de Catalunya, fons de la Junta de Comerç, LXV,1; 2) l'enquesta sobre la indústria llanera duta a terme per la Junta Particular de Comerç en 1764-5, molt rica en informacions, a Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, fons de la Junta de Comerç, vol. 81; 3) el cens de manufactures de 1784, dades sobre la indústria llanera que publica Miguel (1996:129).

El fenomen a què em refereixo no és una singularitat de l'economia catalana en aquella època. El creixement, per una banda, i per l'altra la desigual implantació territorial d'indústries rurals en els segles XVII i XVIII responen a un patró de canvi que és comú a força regions de l'oest d'Europa. La interpretació d'aquests processos ocupa un lloc destacat en diferents explicacions dels orígens de la revolució industrial, des del clàssic Mantoux⁶ fins a l'allau de paper imprès provocada pel debat sobre la "protoindustrialització".⁷

En efecte, en algunes regions europees va tenir lloc, des del segle XVII o abans, una "relocalització" total o parcial d'indústries que abans eren principalment urbanes i que, aleshores, van començar a traslladar-se cap a viles mitjanes i petites ben situades per a drenar treball d'una ruralia pluriactiva i organitzar-lo. No es modificava només la localització de l'activitat sinó també la composició de l'oferta, que desplaçava el seu centre de gravetat cap a articles nous i de preu més baix. L'expansió de la indústria rural dispersa i de caràcter mercantil, la que venia els seus teixits lluny d'on s'havien fabricat, procedia d'una modificació de l'oferta que li permetia xuclar cap al seu circuit comercial nous consumidors que abans eren abastits per paraires i teixidors del seu mateix veïnat. En el cas dels teixits de qualitat més alta, de luxe, tenia lloc també un canvi a escala més gran que no escau examinar aquí.

El procés ha tendit a interpretar-se com a reacció contra els elevats costos de la localització urbana i, encara més, contra l'encarcament dels gremis que encotillaven la indústria, la tèxtil o altres de similars. De les ciutats on els gremis eren forts i tenien poder, "les indústries d'exportació senzillament van fugir-ne per anar cap a les zones rurals no reglamentades",⁸ conclou una bona síntesi de la història econòmica europea d'aquell període, i aquesta opinió és la més generalitzada. El pas d'indústria urbana i periurbana a indústria vilatana i rural sembla així implicar una "desgremialització".

Els lectors de l'obra de Vilar ja sabien que, a Catalunya, "del 1600 al 1640 la principal indústria catalana [vol dir la fabricació de teixits de llana] emigra de la ciutat al camp, i canvia la seva forma medieval gremial per una forma capitalista de la distribució del treball". Val a dir que, amb el seu característic respecte per la fonamentació empírica dels arguments, Vilar ho formula com a hipòtesi plausible "mentre recerques de detall més profundides no diguin el contrari".⁹

Pel que fa a la primera part de la hipòtesi, l'"emigració" de la indústria drapera des de la ciutat cap al camp, la investigació ha confirmat el fenomen i la seva cronologia. El resultat del desplaçament és visible en fonts que revelen la localització de la indústria llanera a la segona meitat del set-cents. De les 48 localitats a les quals l'estadística de 1760 (vegeu nota 5) atribueix deu o més telers, la majoria, trenta dues, no arribaven als mil habitants en el cens de 1718, quan l'"emigració" devia ser a mig camí. De les altres setze, només quatre, entre les quals Barcelona, passaven dels dos mil. Les xifres del cens, que trec de Vilar,¹⁰ valen el que valen, és a dir no gaire. I el nombre de telers no és tampoc el més bon indicador de l'activitat tèxtil. Tanmateix,

6. La primera edició, en anglès, és de 1906. Té un extens primer capítol sobre la "indústria antiga", Mantoux (1962: 25-70).

7. Una ressenya del debat a Ogilvie & Cerman 1996.

8. De Vries (1976: 95). Tradueixo de l'original.

9. Vilar (1964: 324).

10. Vilar (1964: 141-181).

estadística i cens plegats diuen alguna cosa sobre el caràcter de les àrees cap a les quals havia emigrat la indústria. Qualificar-la de “rural” i “dispersa” és adequat, no solament perquè donava feina a multitud de filadores que vivien i treballaven a pagès, com també passava en la draperia urbana baix-medieval, sinó perquè la direcció tècnica i la coordinació del procés de producció s’havia desplaçat cap a viles i pobles molt integrats en el seu entorn pròpiament rural. Els paraires de Moià, segons la font que he citat abans, donaven feina en 1789 a unes tres-centes famílies de la vila, que alternaven l’ocupació agrícola amb la industrial, i repartien llana per a filar a famílies pageses “de siete lugares circunvecinos unos dentro, otros fuera del Moyanés, donde las mugeres por la mayor parte se ocupan en hilar estambres”. No eren agents locals de fabricants “urbans”:

*los más de nuestros fabricantes comercian por sí en los géneros, y comúnmente va cada uno por las lanas donde mejor se le proporciona (...) cada uno de donde las halla más baratas, qual de Urgel, qual de la Conca de Tremp, unos de las montañas, otros de las carnicerías de Manresa, Mataró, y comúnmente, de Aragón y Castilla, en retorno de los transportes de ropas.*¹¹

S’ha de revisar, en canvi, la resposta a la segona part de l’afirmació de Vilar, la que suggereix que la indústria fugia de la ciutat per tal de canviar “la seva forma medieval gremial” per una de “capitalista” –sense gremis, per tant. Que els gremis han d’intervenir en l’explicació de la ruralització de la indústria ho subratllava Vilar amb referències documentals a l’exacerbació de la conflictivitat gremial a la Barcelona de principis del segle XVII.¹²

Potser la indústria fugia dels gremis de Barcelona, però això no vol dir que fugís dels gremis en general. De les 48 poblacions de la llista suara esmentada, només en un cas, Rupit, consta expressament que no hi havia gremi de paraires ni de teixidors; en nou casos més no he pogut documentar que n’hi hagués. En trenta vuit, per contra, l’existència de gremis d’oficis de la llana està inequívocament documentada.¹³ Igual que en segles anteriors, els gremis organitzaven exclusivament els oficis més qualificats del procés de producció de teixits de llana. Això volia dir gremis de paraires i gremis de teixidors, o de tots dos oficis plegats, perquè en aquesta indústria vilatana i rural no s’hi ha de buscar l’exuberància corporativa de la indústria urbana baix-medieval,

En definitiva, l’activitat tèxtil que en els segles XVII i XVIII defugia les ciutats no era incompatible amb l’existència prèvia de gremis de paraires i de teixidors a les poblacions que vertebraven l’economia de les comarques a les quals es traslladava. Més encara, el reviscolament de gremis antics i la creació de gremis nous a llocs on abans no n’hi havia sembla haver estat un component del procés mateix de “relocalització” de la indústria.

11. Torras (1981: 16).

12. Vilar (1964: 320-325).

13. El detall de les fonts consultades per a documentar la presència de gremis de paraires i teixidors, a Torras (1999: p. 934).

I, com passa sovint quan les coses es miren en perspectiva comparativa, això no és una singularitat catalana. Tot i l'opinió establerta que he citat més amunt, es pot aventurar la conjectura que si moltes monografies sobre indústries rurals d'aquesta època no hi troben gremis és perquè no els han buscat. Sheila Ogilvie ha aplegat notícies sobre els que ella anomena "proto-industrial guilds" en diverses regions d'Alemanya i n'ha trobat en nombre suficient per pensar que el fet era allà força general.¹⁴

Aquí hi ha una qüestió interessant, encara oberta, i és la que fa referència a les funcions dels gremis en el procés de relocització. Seria massa fort argumentar que els gremis no solament no expliquen que la indústria tèxtil fugís de les ciutats sinó que, a més, era precisament l'existència de gremis l'imant que l'atreia cap a unes zones determinades i no cap a unes altres. Ja he indicat que la major part del treball tèxtil que procedia de famílies pageses era, com el de les filadores, treball que no tenia organització gremial sinó que estava directament subordinat als paraires. L'economia domèstica d'aquestes famílies ha de tenir per força alguna relació amb la desigual implantació de la indústria per àrees rurals, perquè "la unió de Labranza y Fábrica" no era arreu igualment profitosa, o possible. De seguida caldrà considerar aquesta qüestió.

Però sense paraires i teixidors no hi havia indústria, i aquests menestrals gairebé sempre apareixen organitzats en gremis. Ara, ¿què vol dir això? ¿una organització "medieval" del treball, encotillada per normes invariables? Segurament es parla de "gremis" amb massa vaguetat, perquè la historiografia ha creat un estereotip del qual ha esdevingut presonera i, així, posa sota la mateixa etiqueta formes organitzatives que devien ser diverses en regions i poblacions molt diferents i durant un període plurisecular. Els paraires i teixidors de Borredà que el 1669 demanaven al senyor del terme, l'abat de Ripoll, autorització per constituir-se en confraria d'ofici,¹⁵ ¿volien crear una organització assimilable a les dels oficis de la llana que hi havia a Barcelona en aquells anys i des de feia segles? S'ha de posar en dubte, o respondre que no, almenys, com deia Vilar, mentre recerques de detall més aprofundides no diguin el contrari. Recerques que haurien de fer avançar el coneixement de la funció d'aquests gremis tèxtils que poden qualificar-se de "rurals".

Per tancar aquest punt sense haver-me de decidir entre la doctrinària agressivitat contra els gremis d'un Campomanes i la ben argumentada però indiscriminada defensa que en fa Capmany, acabo amb allò que escrivia Joaquín Danvila y Villarrasa el 1779:

*...los que impugnan los gremios entienden los gremios mal combinados, y con unas constituciones ridículas; los que los defienden, al contrario se forman en su idea unas asociaciones de los oficios, quales nunca las ha habido; y tratando de los gremios bien dirigidos, aunque tengan algunos defectos, parece que son útiles; porque las artes están expuestas a muchos reveses y accidentes, y tal vez requieren fondos, y conocimientos, que no se pueden esperar de sujetos desunidos.*¹⁶

14. Ogilvie i Cerman (1996: 31-32)

15. Serra (1990: 187-189)

16. Danvila y Villarrasa (1994 [1779]: 103).

Potser aquesta “utilitat” és la que donava vida nova a gremis antics o en creava de nous a tantes poblacions de Catalunya en el segle XVII i fins i tot en el XVIII.

En la migració de manufactures des de la ciutat cap a viles i pobles hi ha factors d’“expulsió” com els que acabo de comentar, i factors d’“atracció” que s’han de considerar. És la segona de les característiques del procés de transformació que s’examina en aquest article. Com he indicat en el plantejament inicial, la indústria no s’estenia per espais rurals en general, sinó per determinades àrees que precisament es trobaven dins la faixa territorial esbossada més amunt i que s’inclou, sense confondre-s’hi, en la Catalunya dels altiplans. ¿Què singularitzava aquestes àrees?

En primer lloc, i sobretot, el fet que les transformacions agràries que hi tenien lloc no eren les mateixes que les de les terres d’agricultura intensiva i comercial, les més directament lligades a l’economia barcelonina o a l’impuls exportador que donava projecció internacional al mercat de Reus i el port de Salou. Les possibilitats d’exportar vi comú i, sobretot, aiguardent, cap al món comercial atlàntic esperonaven des de la segona meitat del segle XVII una especialització vitícola que cent anys més tard tendia al monocultiu en el Camp de Tarragona i d’allà penetrava terra endins. Vins que eren mediocres trobaven una remuneració atractiva si es convertien en aiguardent per a consumidors remots i aparentment insaciabls, i per això la vinya s’estenia cap a terres incultes, s’intercalava en altres conreus o els arraconava.¹⁷

Allà on n’hi havia hagut, l’activitat tèxtil anterior s’extingia per la competència de teixits d’altres procedències però també perquè les feines lligades a la viticultura, i a la transformació i comercialització del seu fruit, li prenen braços i cabals. De Montblanc, per exemple, s’afirmava el 1780 que

*la extinción de fábricas de lana procedía principal y casi únicamente de haberse dedicado las gentes de este territorio al plantero de viñas, que han llegado a tanta abundancia que faltan hombres para su cultivo y acarreo de sus frutos.*¹⁸

El predomini de la vinya no era allà tan exloent com al Camp de Tarragona, i la descripció que en fa l’ajuntament de Montblanc potser l’exagera. Però la lectura de la documentació de l’època posa en relleu que els progressos de l’especialització vitícola eren correlatius de retrocessos locals d’anteriors activitats transformadores i creaven un entorn poc acollidor per a indústries que, com la fabricació de roba de llana, necessitaven mobilitzar mà d’obra que treballés a casa i no depengués únicament d’aquesta feina per a la seva subsistència i reproducció. És a dir, precisament allò que Zamora explicava de la gent treballadora de la Plana de Vic. Per això durant el segle XVIII es va configurar un mapa econòmic que definia amb nitidesa àrees rurals d’orientació productiva diversa, amb classes i calendaris de feina de les

17. L’expansió vitícola ha estat ben descrita en excel·lents monografies des de Giralt (1956) i Vilar (1966) a Valls (2004).

18. Junta de Comerç de Barcelona (1997: 349). Segons el cadastre de 1731, a Montblanc hi havia 5 olles d’aiguardent, que eren 18 en el de 1778; una altra font en compta 30 en 1783, Grau (1989: 148).

respectives poblacions molt diferents. L'economia familiar de la gent del Camp de Tarragona tenia fonaments ben diferents de la del Moianès, per l'origen dels ingressos i per la mena de feines que feien.

No hi ha incompatibilitat entre la vinya i la llana, és clar: n'hi havia aleshores per les característiques concretes, i passatgeres, de la producció de vins i d'aiguardent i de la producció de teixits de llana. I no n'hi havia, aleshores, entre telers i olles d'aiguardent, que en aquells anys es documenten en una mateixa població en un mateix moment. El costum de beure aiguardent s'estenia arreu, també a les viles i pobles on vivien paraires i teixidors, i per això es multiplicaven les olles per a fabricar-ne. D'altra banda, l'augment de població impulsava en la segona meitat del segle XVIII la rompuda d'ermots per fer-ne vinyes perquè no s'hi podia fer altra cosa. Per això n'hi havia arreu, però l'especialització vitícola entesa com a resultat de la producció massiva per a l'exportació és tota una altra cosa, que no podia conviure amb una dedicació tèxtil intensa com ho era la de les comarques que venien lluny la roba que es fabricava allà.

La incompatibilitat es donava, en termes més generals, entre els progressos de l'agricultura intensiva i comercial i la intensificació del treball tèxtil de les famílies pageses per compte de paraires integrats en circuits mercantils de gran abast. El procés a través del qual es manifesta aquesta incompatibilitat s'explica bé a les notes que va prendre Francisco de Zamora al seu pas per Oliana, un escenari poc espectacular de les transformacions agràries del set-cents. En aquesta vila,

Antes había muchos pelaires [és a dir, paraires], contándose 100 al final del siglo pasado, y en el día no hay ni uno. Se atribuye esta decadencia a haberse regado el término, por lo cual se dedicaron a la labranza.

Quan el visitava Zamora, al terme d'Oliana es feia vi, oli, cànem, una mica de blat, i seda, per a la qual es plantaven més moreres. Sobretot, hi havia molta fruita:

De estos frutos hacen los orejones y ciruela pasa, de los que hacen un comercio con la capital [vol dir Barcelona] y otras ciudades. Desde primeros de septiembre empiezan las mujeres a sacar la carne al melocotón, en una pieza, y después la cuelgan en una especie de jaula y en zarzas.¹⁹

Ja es veu que, a Oliana, les ocupacions remuneradores creades pel regadiu no deixaven esclètxes per on poguessin entrar els paraires que buscaven mà d'obra nombrosa i disponible. Els paraires de cent anys abans eren només el record vague i segurament magnificat d'una modesta activitat tèxtil per a satisfer les necessitats locals i de la rodalia.

19. Zamora (1973: 159).

En els pobles on s'accentuava la dedicació a feines tèxtils podien donar-se diferents situacions. En alguns casos, les condicions del clima i el terreny no haurien permès sostenir-hi una hipotètica opció vitícola en el sentit esmentat abans, ni produccions agrícoles susceptibles d'ocupar molt treball en la seva transformació i comercialització. La fabricació de roba de llana, antiga, era una de les poques activitats que podia oferir ocupació addicional. Era el cas d'una part dels pobles compresos en la faixa territorial tan esmentada, i que en els segles XVII i XVIII van intensificar una activitat abans complementària fins a fer-la "component bàsic" de l'economia rural. En altres casos devia haver-hi diferents opcions d'especialització en produccions comercialitzables. Aquí, la indústria dispersa s'havia integrat en el calendari de feines de les famílies pageses per l'acció dels paraires de les viles tèxtils que els oferien oportunitats interessants d'utilitzar el seu potencial de treball. Potser és el cas de les àrees que feien roba de més qualitat i que incorporava més valor. De tota manera, no és fàcil explicar l'origen de la diferència entre l'especialització en roba estreta, barata, de la Plana de Vic per exemple, o en draps de qualitat mitjana i alta de l'Anoia o de parts del Vallès. Hi conflueixen, segur, raons variades, institucionals, de localització, de tradició prèvia, i altres. És clar, però, que els processos a través dels quals va aprofundir-se l'especialització tèxtil, i les diferents formes d'especialització a què donava lloc, necessita una investigació centrada en la dinàmica de les economies familiars, tan diversa. Aleshores es podria anar més enllà de fer els mapes d'especialització territorial que són immediatament visibles en les fonts que més ha fet servir fins ara la historiografia.

Referències bibliogràfiques

DANVILA Y VILARRASA, Bernardo Joaquín (1994)[1779]. Lecciones de economía civil, o de el comercio, escritas para el uso de los caballeros del Real Seminario de Nobles. Madrid: Marcial Pons Librero. [Edició facsímil no venal]

DE VRIES, Jan (1976). The Economy of Europe in an age of crisis 1600-1750. Cambridge; Cambridge University Press

GIRALT, Emili (1955). "La viticultura y el comercio catalán del siglo XVIII", Estudios de Historia Moderna, vol. II, p. 157-176

GRAU, Josep M.T. (1989). La indústria tradicional de Montblanc i la Conca en el segle XVII. Montblanc: [edita l'autor]

JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA (1997). Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña [manuscrit de 1780], edició a cura d'Ernest Lluç. Barcelona: Alta Fulla. "Clàssics del Pensament Econòmic Català", 11

MANTOUX, Paul (1962) [1906]. La revolución industrial en el siglo XVIII. Ensayo sobre los comienzos de la gran industria moderna en Inglaterra. Madrid: Aguilar

MIGUEL, Isabel (1996). "El Censo de Manufacturas de 1784: una nueva fuente para el análisis de la industria catalana", Revista de Historia Económica, núm 1, p. 125-181.

OGILVIE, Sheilagh C. & CERMAN, Markus eds. (1996). European proto-industrialization. Cambridge: Cambridge University Press.

SERRA, Rosa (1990). "El segle XVIII: un segle de creixement i de canvis". Dins D.D. A.A. Borredà. Berga: Àmbit de recerques del Berguedà, p. 163-206

TORRAS, Jaume (1981). "Estructura de la indústria pre-capitalista. La draperia", *Recerques* núm. 11, p. 7-28.

TORRAS, Jaume (1984). "Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII", *Revista de Historia Económica*, núm. 3, p. 113-127.

TORRAS, Jaume (1998). "Small Towns, Craft Guilds and Proto-Industry in Spain", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1998/2, p. 79-96.

TORRAS, Jaume (1999). "Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna". Dins CARRERAS, Albert; PASCUAL, Pere, i SUDRIÀ, Carles, editors. *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. II Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona. Col·lecció Homenatges, 17, p. 925-935.

VALLS, Francesc (2004). *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo

VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments històrics de les estructures nacionals*. Vol. II: El medi històric. Barcelona: edicions 62.

VILAR, Pierre (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments històrics de les estructures nacionals*. Vol. III: Les transformacions agràries del segle XVIII català. Barcelona: edicions 62.